सप्तमः पाठः

प्राचीनाः विश्वविद्यालयाः

(अव्यय-प्रयोग)

(प्राचीन भारत में विभिन्न विधाओं के अध्ययन-अध्यापन के लिए विश्वविद्यालयों की कल्पना हो चुकी थी। राजाओं ने अनेक ग्रामों की आमदनी इन विश्वविद्यालयों के संचालन के लिए दानपत्र द्वारा निर्धारित कर दी थी । जिस समय यहाँ के प्रसिद्ध विश्वविद्यालय अपने स्वर्णयुग में थे, विदेशों में एकाध स्थान पर ही ऐसे व्यवस्थित शिक्षालय थे । तक्षशिला, नालन्दा एवं विक्रमशिला - ये तीन विश्वविद्यालय प्राचीन भारत में अनेक शास्त्रों के अध्ययन के लिए विदेशी छात्रों एवं विद्वानों को भी आकृष्ट करते थे । प्रस्तुत पाठ में इनका संक्षिप्त परिचय दिया गया है ।)

बहूनां शास्त्राणां ज्ञानविषयाणां च यत्र शिक्षा दीयते तस्यैव अभिधानं विश्वविद्यालय इति । तत्र सुयोग्याः अध्यापकाः निष्पक्षभावेन छात्रान् पाठयन्ति । छात्राश्च परीक्षानन्तरमेव तत्र प्रवेशं लभन्ते । विश्वविद्यालयाः ज्ञानकेन्द्राणि भवन्ति । ज्ञानस्य विकासोऽपि तत्र निरन्तरं जायते ।

प्राचीने भारते तक्षशिलायां प्रसिद्धः विश्वविद्यालयः षष्ठशतके ईस्वीपूर्वमेव

Developed by: SOL www.absol.in

अवर्तत । बौद्धसाहित्ये तक्षशिलायाः भूयो भूयः उल्लेखो वर्तते । अयं विश्वविद्यालयः गान्धारदेशे आसीत् । तस्य देशस्य तक्षशिलायां राजधानी बभूव । सम्प्रति तक्षशिलायाः भग्नावशेषाः पाकिस्तानदेशे रावलपिण्डीसमीपे सन्ति । अत्र धनुर्वेदस्य, आयुर्वेदस्य तथा अन्यासां विद्यानामपि शिक्षणम् आसीत् । अत्र बुद्धकालिकः वैद्यः जीवकः, वैयाकरणः पाणिनिः, मौर्यराज्यस्य संस्थापकः चन्द्रगुप्तः, कूटनीतिज्ञः चाणक्यः इत्यादयः प्रसिद्धाः छात्राः अधीतवन्तः ।

नालन्दा विश्वविद्यालयः विहारे एव आसीत् । अस्य भग्नावशेषाः विशालक्षेत्रे अवस्थिताः सन्ति । कुमारगुप्तेन पञ्चमशतके ख्रीष्टाब्दे अस्य स्थापना कृता । प्रायः सप्तशतानि वर्षाणि अयम् अवस्थितः । बर्बराणाम् आक्रमणेन अस्य विध्वंसो जातः । अत्रानेके चीनयात्रिकाः बहूनि वर्षाणि अधीतवन्तः । तेषु हुएनसांगः प्रधानः । तेन विश्वविद्यालयस्य विस्तृतं विवरणं दत्तम् । अत्र दशसहस्राणि छात्राः एकसहस्रमध्यापकाः निवसन्ति स्म । यद्यपि बौद्धधर्मे अस्य अभिनिवेशः आसीत् किन्तु बहूनां शास्त्राणामपि वर्णनं स करोति । तानि अत्र पाठ्यन्ते स्म । अस्य

विश्वविद्यालयस्य त्रयः महान्तः पुस्तकालयाः सप्तसु तलेषु अविद्यन्त । भग्नावशेषेण विश्वविद्यालयस्य विशालता ज्ञायते ।

विहारराज्ये एव पालवंशीयेन राज्ञा धर्मपालेन अष्टम-शतके संस्थापितः विक्रमशिला-विश्वविद्यालयः अपि अनेकशास्त्राणां शिक्षणाय प्रसिद्धः आसीत् । अत्रापि नालन्दायामिव चीनतिब्बतादि-देशेभ्यः आगताः छात्राः अधीयते स्म । केचन अध्यापका अपि उभाभ्यां विद्यापीठाभ्यां तिब्बते चीने वा निमन्त्रिताः गच्छन्ति स्म । अस्यापि विक्रमशिलाविश्वविद्यालयस्य विनाशः नालन्दया सार्धं बर्बरैः कृतः धनलुण्ठनाशया । उभौ विश्वविद्यालयौ विहारस्य गौरवभूतौ स्तः ।

शब्दार्थ :

बहूनाम्	–	बहुत का, अनेक का
शास्त्राणाम्	–	शास्त्रों का
ज्ञानविषयाणाम्	–	ज्ञान के विषयों का
दीयते	–	दिया जाता है
तस्यैव (तस्य + एव)	–	उसी का
अभिधानम्	–	नाम
निष्पक्षभावेन	–	निष्पक्ष भाव से, बिना किसी का पक्ष लिए
परीक्षानन्तरमेव	–	परीक्षा के बाद ही
लभन्ते	–	पाते हैं
विकासोऽपि	–	विकास भी
निरन्तरम्	–	हमेशा
जायते	–	होता है

प्राचीने	–	प्राचीन में, पुराने में
तक्षशिलायाम्	–	तक्षशिला में
षष्ठशतके	–	छठी शताब्दी में
ईस्वीपूर्वमेव	–	ईस्वी पूर्व ही
अवर्तत	–	हुआ था
बौद्धसाहित्ये	–	बौद्ध साहित्य में
तक्षशिलायाः	–	तक्षशिला का/ की
भूयः भूयः	–	बार–बार
गान्धारदेशे	–	गान्धार में (वर्तमान पाकिस्तान में)
बभूव	–	हुआ
सम्प्रति	–	इस समय (साम्प्रतम् = आजकल)
भग्नावशेषः	–	खण्डहर
रावलपिण्डीसमीपे	–	रावलपिण्डी के समीप में
अन्यासाम्	–	दूसरी का/ के/ की
विद्यानामपि (विद्यानाम् + अपि)	–	विद्याओं का, विषयों का भी
बुद्धकालिकः	–	बुद्धकालीन, बुद्ध के समय वाला
वैयाकरणः	–	व्याकरण के विद्वान
मौर्यराज्यस्य	–	मौर्य राज्य का, के, की
कूटनीतिज्ञः	–	कूटनीति जाननेवाला

इत्यादय:	–	इत्यादि
अधीतवन्त:	–	अध्ययन करते थे
अवस्थिता	–	स्थित, रही हुई
पञ्चमशतके	–	पांचवीं शताब्दी में
खीष्टाब्दे	–	ईसवी में
सप्तशतानि	–	सात सौ
वर्षाणि	–	वर्ष (बहुवचन)
बर्बराणाम्	–	बर्बरों के, क्रूरों के
विध्वंस:	–	नाश
अत्रानेके	–	यहाँ अनेक
चीनयात्रिका:	–	चीनी यात्री
दत्तम्	–	दिया गया
दशसहस्राणि	–	दस हजार
एकसहस्रमध्यापका:	–	एक हजार अध्यापक
निवसन्ति स्म	–	रहते थे
अभिनिवेश:	–	लगाव, रुचि
शास्त्राणामपि	–	शास्त्रों का भी
तानि	–	वे (नपुंसकलिङ्ग)
पाठ्यन्ते	–	पढ़ाये जाते हैं

त्रयः – तीन (पुँल्लिङ्ग) तिस्रः (स्त्री.) तीन, त्रीणि (नपुं.) तीन

अविद्यन्त – मौजूद थे

विशालता – बड़ा आकार का भाव, भव्यता

ज्ञायते – जाना जाता है

अत्रापि – यहाँ भी

नालन्दायाम् – नालंदा में

आगताः – आये हुए

अधीयते स्म – अध्ययन करते थे

केचन – कोई, कुछ (पुँल्लिङ्ग)

उभाभ्याम् – दोनों से (अपादान कारक)

विद्यापीठाभ्याम् – विद्यापीठों से (अपादान कारक)

अस्यापि – इसका भी

सार्धम् – साथ

धनलुण्ठनाशया (धनलुण्ठन + आशया) – धन को लूटने की आशा से

व्याकरणम्

संधि-विच्छेदः / पद-विच्छेदः

तस्यैव	–	तस्य + एव	(वृद्धि-सन्धिः)
छात्राश्च	–	छात्राः + च	(विसर्ग-सन्धिः)
परीक्षानन्तरमेव	–	परीक्षा + अनन्तरम् + एव	(दीर्घ-सन्धिः)
विकासोऽपि	–	विकासः + अपि	(विसर्ग-सन्धिः)

ईस्वीपूर्वमेव	–	ईस्वीपूर्वम् + एव	
भग्नावशेषाः	–	भग्न + अवशेषाः	(दीर्घ – सन्धिः)
विद्यानामपि	–	विद्यानाम् + अपि	
इत्यादयः	–	इति + आदयः	(यण् – सन्धिः)
अत्रानेके	–	अत्र + अनेके	(दीर्घ-सन्धिः)
शास्त्राणामपि	–	शास्त्राणाम् + अपि	
नालन्दायामिव	–	नालन्दायाम् + इव	
अत्रापि	–	अत्र + अपि	(दीर्घ-सन्धिः)
अस्यापि	–	अस्य + अपि	(दीर्घ-सन्धिः)
यद्यपि	–	यदि + अपि	(यण् – सन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

दीयते	–	$\sqrt{\text{दा}}$ + यक्, लट्लकारः,प्रथमपुरुषः,एकवचनम् (कर्मवाच्यम्)
पाठयन्ति	–	$\sqrt{\text{पठ्}}$ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
लभन्ते	–	$\sqrt{\text{लभ्}}$ + लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् (आत्मनेपदी)
भवन्ति	–	$\sqrt{\text{भू}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
जायते	–	$\sqrt{\text{जन्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
आसीत्	–	$\sqrt{\text{अस्}}$ लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
बभूव	–	$\sqrt{\text{भू}}$ लिट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
सन्ति	–	$\sqrt{\text{अस्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अधीतवन्तः	–	अधि + $\sqrt{\text{इङ्}}$ + क्तवतु, पुंल्लिङ्गम्, बहुवचनम्
कृता	–	$\sqrt{\text{कृ}}$ + क्त, स्त्रीलिङ्गम्, एकवचनम्
अवस्थिताः	–	अव + $\sqrt{\text{स्था}}$ + क्त, पुंल्लिङ्गम्, बहुवचनम्
जातः	–	$\sqrt{\text{जन्}}$ + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
दत्तम्	–	$\sqrt{\text{दा}}$ + क्त नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
निवसन्ति	–	नि + $\sqrt{\text{वस्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
करोति	–	$\sqrt{\text{कृ}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
अविद्यन्त	–	$\sqrt{\text{विद्}}$ (सत्तायाम्), लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
ज्ञायते	–	$\sqrt{\text{ज्ञा}}$ यक्(कर्मवाच्य),लट्लकारः,प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
आगताः	–	आ + $\sqrt{\text{गम्}}$ + क्त, पुंल्लिङ्गम्, बहुवचनम्
अधीयन्ते	–	अधि + $\sqrt{\text{इङ्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
गच्छन्ति	–	$\sqrt{\text{गम्}}$ + लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
कृतः	–	$\sqrt{\text{कृ}}$ + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
स्तः	–	$\sqrt{\text{अस्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, द्विवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत –**

   शास्त्राणाम्, तस्यैव, निष्पक्षभावेन, परीक्षानन्तरमेव, दशसहस्राणि, भग्नावशेषेण, धनलुण्ठनाशया, गौरवभूतौ ।

2. **अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत –**

   इति, यत्र, जायते, भूयोभूयः, अधीतवन्तः, भग्नावशेषाः, पञ्चमशतके, खीष्टाब्दे, बर्बरैः, उभौ

लिखितः

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकेन पदेन लिखत -

(क) तक्षशिला-विश्वविद्यालयः कस्मिन् देशे आसीत् ?

(ख) सम्प्रति तक्षशिलायाः भग्नावशेषाः कुत्र सन्ति ?

(ग) मौर्यराज्यस्य संस्थापकः कः आसीत् ?

(घ) नालन्दा-विश्वविद्यालयस्य भाग्नावशेषाः कुत्र सन्ति ?

(ङ) केन आक्रमणेन नालन्दा-विश्वविद्यालयस्य विध्वंसो जातः ?

4. कोष्ठात् शब्दं चित्वा रिक्तस्थानम् पूरयत -

(क) षष्ठशतके ईस्वीपूर्वे .... विश्वविद्यालयः अवर्तत ।

(नालन्दा, तक्षशिला)

(ख) नालन्दा विश्वविद्यालयः .... एव आसीत्। (विहारे, उत्तरप्रदेशे)

(ग) कुमारगुप्तः .... विश्वविद्यालयस्य स्थापनां कृतवान् ।

(विक्रमशिला, नालन्दा)

(घ) हुएनसांगः .... देशस्य आसीत् । (अमेरिका, चीन)

(ङ) धर्मपालः .... वंशीयः राजा आसीत् । (पाल, चोल)

5. निम्नलिखितानां शब्दानां प्रयोगेण संस्कृते वाक्यानि रचयत -

अभिधानम्, तक्षशिला, चन्द्रगुप्तः, हुएनसांगः, अध्यापकः ।

6. मेलनं कुरुत –

(क) नालन्दाविश्वविद्यालयः	1. मौर्यवंशः
(ख) हुएनसांगः	2. विहारः
(ग) चन्द्रगुप्तः	3. पालवंशः
(घ) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः	4. चीनी–यात्रिकः
(ङ) धर्मपालः	5. गान्धारः

7. रिक्तस्थानानि पूरयत –

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(क)	पाठयति	पाठयतः	....
(ख)	लभते	....	....
(ग)	वर्तते	वर्तेते	....
(घ)	आसीत्	....	आसन्
(ङ)	अस्ति	....	....

8. अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत –

(क) इत्यादयः = ...

(ख) अस्य + अपि = ...

(ग) छात्राश्च = ...

(घ) तस्य + एव = ...

(ङ) अत्र + अनेके = ...

(च) यदि + अपि = ...

(छ) विकासोऽपि = ...

(ज) अत्रापि = ...

9. प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत -

दीयते, जायते, लभन्ते, आसीत्, करोति, कृतः ।

10. 'सत्यम्' अथवा 'असत्यम्' लिखत -

यथा - विश्वविद्यालयाः ज्ञानकेन्द्राणि भवन्ति । 'सत्यम्'

(क) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः गान्धारदेशे आसीत् ।

(ख) मौर्यराज्यस्य संस्थापकः धर्मपालः आसीत् ।

(ग) नालन्दाविश्वविद्यालयः पाकिस्तानदेशे आसीत् ।

(घ) विक्रमशिलाविश्वविद्यालयः धर्मपालेन संस्थापितः ।

(ङ) नालन्दाविश्वविद्यालयस्य बर्बराणाम् आक्रमणेन विध्वंसो जातः ।

11. उदाहरणानुसारेण विभक्ति-वचन-निर्णयं कुरुत -

			विभक्तिः	वचनम्
यथा -	गृहेषु		सप्तमी	बहुवचनम्
(क)	शास्त्राणाम्	-	....	....
(ख)	छात्रान्	-	....	....
(ग)	ज्ञानस्य	-	....	....
(घ)	भारते	-	....	....
(ङ)	देशस्य	-	....	....
(च)	वर्षाणि	-	....	....
(छ)	आक्रमणेन	-	....	....
(ज)	बर्बराणाम्	-	....	....

12. हिन्दीभाषायाम् अनुवदत-

(क) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः गान्धारदेशे आसीत् ।

(ख) नालन्दाविश्वविद्यालयस्य कुमारगुप्तेन स्थापना कृता ।

(ग) अत्र सुयोग्याः अध्यापकाः छात्रान् पाठयन्ति ।

(घ) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः षष्ठशतके ईस्वीपूर्वमेव अवर्तत ।

(ङ) धर्मपालः पालवंशीयः राजा आसीत् ।

योग्यता-विस्तारः

सभ्यता और संस्कृति की दृष्टि से विश्व में चार देश महत्त्वपूर्ण रहे थे जो आज भी अपने अतीत पर गौरवान्वित हैं। ये हैं – मिस्र, चीन, भारत तथा यूनान । इनमें भारत को 'विश्वगुरु' कहा जाता था क्योंकि यहाँ के प्रतिष्ठित विद्वानों ने अपनी प्रतिभा से विश्व के मानवों को आकृष्ट किया था । प्राचीन ऋषियों के आश्रम ही ज्ञान के केन्द्र नहीं थे अपितु कालान्तर में राजाश्रय से कुछ विद्यापीठों की स्थापना भी हुई । इनमें विविध विषयों के प्रतिभाशाली शिक्षक एवं दूर-दूर के ज्ञानार्थी निवास करते थे ।

इतिहास में सबसे पहला विद्यापीठ पंजाब (पाकिस्तानी पंजाब) की तक्षशिला में था । यहाँ उत्खनन से विद्यापीठ के अवशेष पाये गये हैं । यूनानी लेखकों ने भी इसकी चर्चा अपने विवरणों में की है । कहते हैं प्रसिद्ध आयुर्वेदज्ञ 'जीवक' तथा राजनीतिशास्त्री 'चाणक्य' ने यहीं शिक्षा प्राप्त की थी । जीवक के चमत्कारी कार्यों का वर्णन बौद्ध ग्रन्थों में, विशेष रूप से 'विनयपिटक' में मिलता है । चाणक्य को कौटिल्य या विष्णुगुप्त भी कहते थे । उनका अर्थशास्त्र संस्कृत राजशास्त्र का बहुत प्रामाणिक और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है ।